

Piotr Fiuk (pfiuk@zut.edu.pl)
Katedra Historii i Teorii Architektury,
Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

Przywrócenie środowiska miejskiego w Szczecinie. Podzamcze – odbudowa nadwodnej „dzielniczy” staromiejskiej

The restoration of urban environment in Szczecin. The Szczecin castle grounds – restoration of the waterfront of the old “district”

Streszczenie

Prowadzone w kilku etapach (odzwierciedlających okresy powojennej historii Polski) prace nad odbudową szczecińskiej starówki współtworzyli pracownicy naukowcy Politechniki Szczecińskiej (od 2009 r., po połączeniu z Akademią Rolniczą, Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego): w latach 50. XX w., nawiązującą do historycznego planu, modernistyczną zabudowę osiedla mieszkaniowego z usługami; od 1989 r. rekonstrukcję historycznej struktury staromiejskiej na obszarze dawnego słowiańskiego podgrodzia, położonego pomiędzy wzgórzem zamkowym i nabrzeżem Odry, nazwanego Podzamczem.

Słowa kluczowe: odbudowa miast historycznych, zespół staromiejski, współpraca architektów z samorządem

Abstract

The in the staged approach restoration work of the Szczecin Old City (reflecting the periods of postwar history of Poland) with participation of researchers of Szczecin University of Technology (since 2009 The West Pomeranian University of Technology, Szczecin after the merge with University of Agriculture in Szczecin has taken place) has led to: in the 1950s the modern housing estates with services part in accordance with the old city plan; since 1989 the reconstruction of old city structure of the area of a former Slavic suburbium situated between the castle hill and the Odra waterfront, termed as the Szczecin Castle Grounds.

Keywords: restoration of old cities, old city complex, cooperation architect and local self-government

1. WPROWADZENIE

Miasta, których koniunkturę oparto na wykorzystaniu potencjału akwenów wodnych, rozwijały się wzdłuż nabrzeży wód śródlądowych. Szczecin posiada unikalne w skali kontynentu położenie, umożliwiające przepływ osób i towarów w oparciu o system akwenów: rzek, kanałów-przekopów, jezior, zalewu z kulminacją na międzynarodowych wodach Morza Bałtyckiego (dalekomorski transport stanowił przez stulecia podstawę dla rozwoju dawniej strategicznego hanzeatyckiego ośrodka, rozbudowanego jako zaplecze portowe Berlina w II połowie XIX w., ważnego centrum gospodarki morskiej Polski).

Naturalna oś transportowo-komunikacyjna rzek wyznaczała „kręgoślup” przestrzenny nadwodnych ośrodków, wzdłuż których lokalizowano strefy przemysłowe (zakłady szkutnicze i manufaktury, obszary portowe i stoczniowe, tereny składowe, zakłady produkcyjne i fabryki). Nadwodne ośrodki miejskie rozwijały się wokół dawnych osad, przekształcanych w zurbanizowane układy przestrzenne, współcześnie rozrastające się do skali aglomeracji – siedzib władz i administracji (cywilnej i wojskowej), zespołów mieszkaniowych, handlowo-usługowych („detalicznych”, w przeciwieństwie do masowej skali przeładunku towarów w kompleksach portowych), centrów biurowych (rozwijających funkcje dawnych kupieckich kantorów); znacząca rola dla wszechstronnego rozwoju miast związana była ze statusem kultury, edukacji, kultu religijnego¹.

Wizytówkę miast portowych stanowiła panorama spichlerzy, kamienic ze sklepami w przyziemach, domów handlowych usytuowanych wzdłuż nabrzeży, których przestrzeń od innych dzielnic wyróżniał ruch przemieszczających się osób (mieszkańców, kupców, tragarzy, marynarzy) oraz statków, okrętów i barek transportowych. Widok nabrzeży znanych z historycznych ośrodków Starego Kontynentu – Gdańska, Genui, Hamburga, Londynu, Lubeki, Marsylii, Rotterdamu, Triestu – został utracony w Szczecinie w wyniku działań z czasów II wojny światowej oraz jej skutków i powojennych zaniedbań. Największe zniszczenia nastąpiły w obrębie Starego Miasta – mieszkania stanowiły przeważającą część substancji budowlanej najstarszej dzielnicy Szczecina; zagęszczony układ z zacienionymi podwórzami (miejskami gęstość zabudowy w obrębie niewielkich kwartałów sięgała ok. 90–95%) wymagał sanacji oraz reorganizacji komunikacji i transportu prowadzonej wąskimi staromiejskimi ulicami, nie podjętej przed 1939 r. – podobnie jak w większości ośrodków Europy, pomimo przygotowywanych koncepcji.

2. MODERNISTYCZNE OSIEDLE MIESZKANIOWE NA STARYM MIEŚCIE OD POŁOWY LAT 50. XX W.

Złożone przyczyny spowodowały niepodjęcie odbudowy Starego Miasta – Szczecin był jedynym, wśród największych miast Polski po 1945 r., w którym nie przystąpiono do „rekonstrukcji” historycznego układu (realizowanego z odstępstwami od pierwotnego wyglądu

w Gdańsku, Poznaniu, Wrocławiu i w innych ośrodkach w okresie „euforii rekonstrukcyjnej” – wynikającego m.in. z decyzji politycznych, zaniedbując konieczność wznoszenia domów po wojennym kataklizmie)².

Ze względu na trwającą w Szczecinie do 1954 r., napiętą atmosferę polityczną, dotyczącą przynależności Szczecina do Polski, do połowy lat 50. XX w. nie prowadzono większych inwestycji, wykorzystując dla niewielkiej (przy potencjale ważnego przemysłowego ośrodka) liczby mieszkańców istniejącą substancję budowlaną³. Z opóźnieniem dekady rozpoczęto planowe prace nad zagospodarowaniem historycznej dzielnicy, zniszczonej podczas bombardowań lotnictwa alianckiego z 1944 i ostrzała artyleryjski wojsk radzieckich z 1945 r. Od 1948 r. rozpoczęto usuwanie ruin staromiejskiej zabudowy, prowadzone równoległe z nieuzasadnioną racjonalnie rozbiórką budynków nadających się do adaptacji, a także domów zachowanych w dobrym stanie (akcja odzysku cegieł w miastach Polski Zachodniej i Północnej); równoległe z pracami wyburzania i odzyskiwania materiału budowlanego z „poniemieckiego” budownictwa, transportowanego do miast Polski Centralnej, wzdłuż Odry urządzono wielopasmową arterię komunikacyjną, która spowodowała (istniejące do lat obecnych) odcięcie dawnego portowego ośrodka od rzeki, stanowiącej przez stulecia o jego koniunkturze gospodarczej i pozycji w związku miast hanzeatyckich.

W połowie lat 50. XX w. nastąpiły przygotowania do zabudowy centralnej części Starego Miasta – na obszarze kwartałów, z których usunięto (poza murami piwnic) pozostałości dawnych kamienic, wyznaczonych ciągami brukowanych ulic i kamiennymi nawierzchniami chodników – prowadzonej z nawiązaniem do historycznego planu, z wprowadzeniem modernistycznego układu urbanistycznego o charakterze osiedla mieszkaniowego (z usługami, obiektami oświaty, służby zdrowia i zespołami zieleni).

Opóźniona zabudowa Starego Miasta w Szczecinie została podjęta ok. 10 lat po zakończeniu wojny na podstawie modernistycznego planu urbanistycznego (wg idei Karty Ateńskiej Urbanistyki z 1933 r.) oraz ujednoczonej wolnostojącej zabudowy z towarzyszącymi funkcjami handlu, oświaty, służby zdrowia, otoczonej zielenią, której charakter odzwierciedlał typ wielorodzinnego osiedla (wzorowano się na projektach zabudowy niemieckich miast po 1945 r.: m.in. Hanoweru, Lubeki, Kassel). Indywidualność powtarzalnych – w kilku typach – sekcji uzyskano, eksponując podziały strukturalne płaszczyzn elewacyjnych (podkreślono fakturą tynku i ceramiką osie konstrukcyjne ścian, poziomy stropów, cokoty), stosując przemienność geometryczną okien, loggii, płycin podokiennych, które urozmaicono wielobarwnością rozdrobnionych modułów fasadowych; nawiązanie gabarytów współczesnych budynków wielorodzinnych do tradycyjnego wyglądu kamienic staromiejskich uzyskano przez wprowadzenie stromych płaszczyzn dachów z pokryciem ceramicznym⁴.

Prace nad odbudową Starego Miasta w Szczecinie były prowadzone od lat 50 XX w. w kilku etapach, przy udziale pracowników naukowych wyższej uczelni technicznej stolicy Pomorza Zachodniego⁵ – odzwierciedlały kolejne okresy historii Polski po 1945 r., nie pokrywały się bezpośrednio z cyklami podejmowanych rozległych inwestycji, przywracających układy

zabudowy zniszczonych podczas II wojny światowej historycznych centrów najważniejszych ośrodków (Gdańska, Poznań, Warszawy, Wrocławia)⁶.

Plan urbanistyczny, przyjęty do realizacji na podstawie zwycięskiej pracy konkursowej z 1953 r.⁷, kształtował zgeometryzowany układ budynków – we fragmentach wyznaczających zwartą pierzeję (wycofaną od historycznej linii elewacji zburzonych kamienic staromiejskich), oraz domów wolnostojących i punktowych – w otoczeniu zieleni, „przyjmując zasadę wiązania podstawowych historycznych wartości kompozycyjnych ze współczesnymi kierunkami, obowiązującymi w urbanistyce i architekturze”⁸.

Nie zrealizowano koncepcji urbanistycznej, przygotowanej dla nadodrzańskiej części Starego Miasta (dawnego podgrodzia słowiańskiego, obecnie nazywanego Podzamczem): wzniesienia 4 wysokościowców mieszkalnych z pawilonami handlowo-usługowymi, które miały stanowić pierwszy plan panoramy historycznego centrum miasta, w widokach przy wjeździe do Szczecina przez główny most nad Odrą.

3. PRZYWRACANIE STRUKTURY STAROMIEJSKIEJ PO 1989 ROKU

W Szczecinie proces transformacji po 1989 r. wpłynął na przywrócenie środowiska miejskiego w obrębie dawnego nabrzeża portowo-stoczniowego – osi rozwoju wczesnośrednio-wiecznej słowiańskiej osady, miasta lokacyjnego, uzyskującego w epoce nowożytnej status twierdzy, znaczącego ośrodka przemysłowego północnej Europy w XIX i XX stuleciu. W okresie przywracania gospodarki wolnorynkowej i własności prywatnej rozpoczęto realizację długofalowego i złożonego pod względem organizacyjno-formalnym, programu odtworzenia historycznej struktury staromiejskiej na obszarze (nazwanym Podzamczem) dawnego słowiańskiego podgrodzia, położonego pomiędzy wzgórzem zamkowym i nabrzeżem Odry.

Proces transformacji ustrojowej Polski umożliwił podjęcie przez prywatnych przedsiębiorców (zorganizowanych w ramach Spółdzielni Mieszkaniowej „Podzamcze”⁹) wielostronnego programu zabudowy historycznej dzielnicy, polegający na przywróceniu dawnej struktury przestrzennej, która składała się z zespołu odrębnych kamienic, wyróżniających się indywidualnymi cechami architektonicznymi. Dawne granice własnościowe odtworzono w oparciu o archiwalne plany urbanistyczne i podziały katastralne – nawiązanie do historycznego charakteru dzielnicy wymagało ukształtowania panoramy zespołu, składającej się z kalejdoskopu autonomicznych budynków, stanowiących rekonstrukcję najcenniejszych fasad (jako dominant kompozycyjnych na odbudowywanym obszarze) lub współczesną reminiscencję archetypu kamienicy staromiejskiej (dla zapewnienia pożądanej różnorodności, tworzoną przez niezależnych autorów).

Odbudowa Podzamcza, nadodrzańskiej części najstarszej dzielnicy, prowadzona przy udziale odrębnych zespołów projektowych, opierała się na powstałej w latach 80. XX w. idei przywrócenia historycznej struktury, przygotowanej przez Z. Paszkowskiego dysertacji

doktorskiej: *Restrukturalizacja miasta historycznego jako metoda jego współczesnego kształtowania na przykładzie Starego Miasta w Szczecinie* (Politechnika Szczecińska, promotor: S. Latour, recenzenci: W. Cęckiewicz, P. Zaremba, 1987 r.)¹⁰. W ostatniej dekadzie PRL stworzono kilka etapów koncepcji oraz rozpoczęto rekonstrukcję Starego Miasta w Elblągu, w którym również nie podjęto przez dekady prac nad zabudową w rejonie historycznego portu; odgruzowane prostokątne obrysy dawnych kwartałów, szczęśliwie dla następnych dziesięcioleci nie zagospodarowane ze względu na ograniczenia ekonomiczne peryferyjnych ośrodków w okresie PRL – podobnie jak w stolicy Pomorza Zachodniego – zabudowano w okresie transformacji systemowej kamienicami według dyspozycji zawartych w średnowiecznych i nowożytnych planach katastralnych.

4. PODSUMOWANIE

Opracowanie autorów, reprezentujących zespół projektantów z Politechniki Szczecińskiej, stanowił istotny – dla kształtowania środowiska miejskiego w Szczecinie – etap współpracy architektów i inżynierów wyższej uczelni ze środowiskami przedsiębiorców oraz lokalnego samorządu (pracownicy uczelni z miasta Gryfa współpracują z władzami miasta i województwa również jako pracownicy, m.in. administracji Szczecina, Zachodniopomorskiego Urzędu Wojewódzkiego i Urzędu Marszałkowskiego).

Współpraca odzwierciedlona została w złożonym procesie odbudowy struktury przestrzennej Podzamcza (z rekonstrukcją wybranych fasad), poprzedzona badaniami archeologicznymi, ekspertyzami, opracowaniami studialnymi historyczno-konserwatorskimi. Określana była jako tworzenie się nowej architektonicznej „wizytówki” Szczecina, której realizacja stanowiła efekt współpracy inwestorów prywatnych, instytucji publicznych i samorządowych, projektantów – wspieranych przez mieszkańców odbudowywanych kwartałów oraz lokalną społeczność (złożone przyczyny spowodowały nie ukończenie prac nad zabudową tego zespołu).

*

„Ikona” Szczecina, znana międzynarodowej opinii publicznej – Filharmonia Szczecińska (Estudio Barozzi Veiga z Balcelony, F. Barozzi, A. Veiga, 2007–2014 r.) – powstała w na miejscu nowożytnych fortyfikacji, w pobliżu średniowiecznych murów obronnych; sąsiaduje z kolejnym znaczącym i nagradzonym w konkursach architektonicznych obiektem miasta: Centrum Dialogu „Przełomy”, pawilonem wystawowym Muzeum Narodowego w Szczecinie (KWK Promes z Katowic, R. Konieczny, 2009–2015 r.).

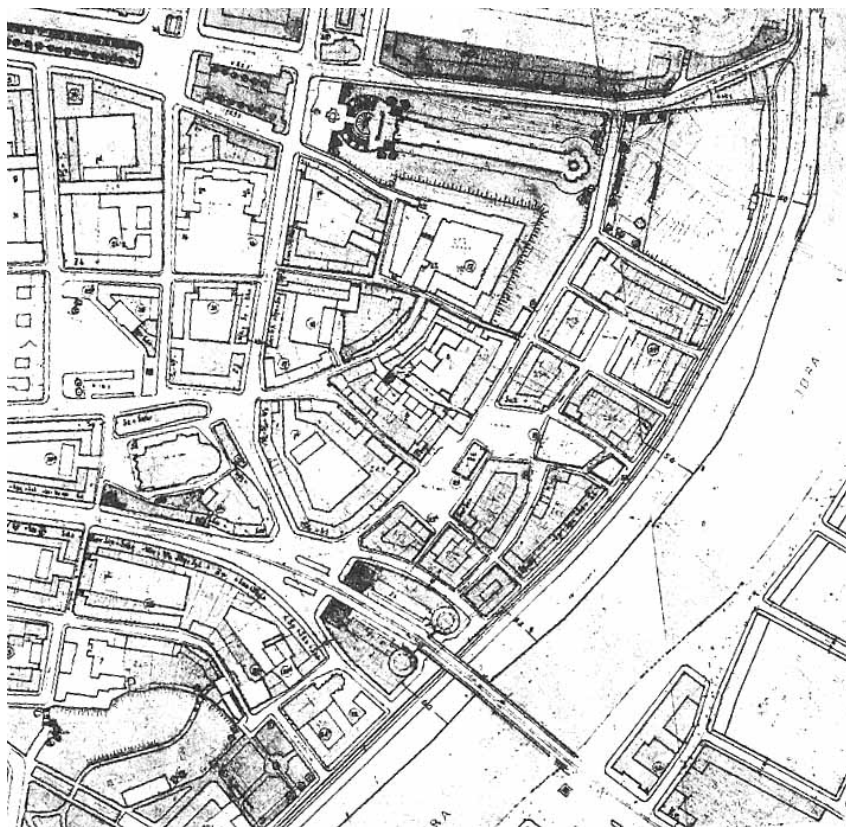
II. 1. Panorama historycznego centrum Szczecina od strony nabrzeża Odry w 1932 r., fragment (źródło: <https://www.archiwa.gov.pl>, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, dostęp: 22.05.2017)

III. 1. Panorama of the historic center of Szczecin from Oder's waterfront in 1932, fragment

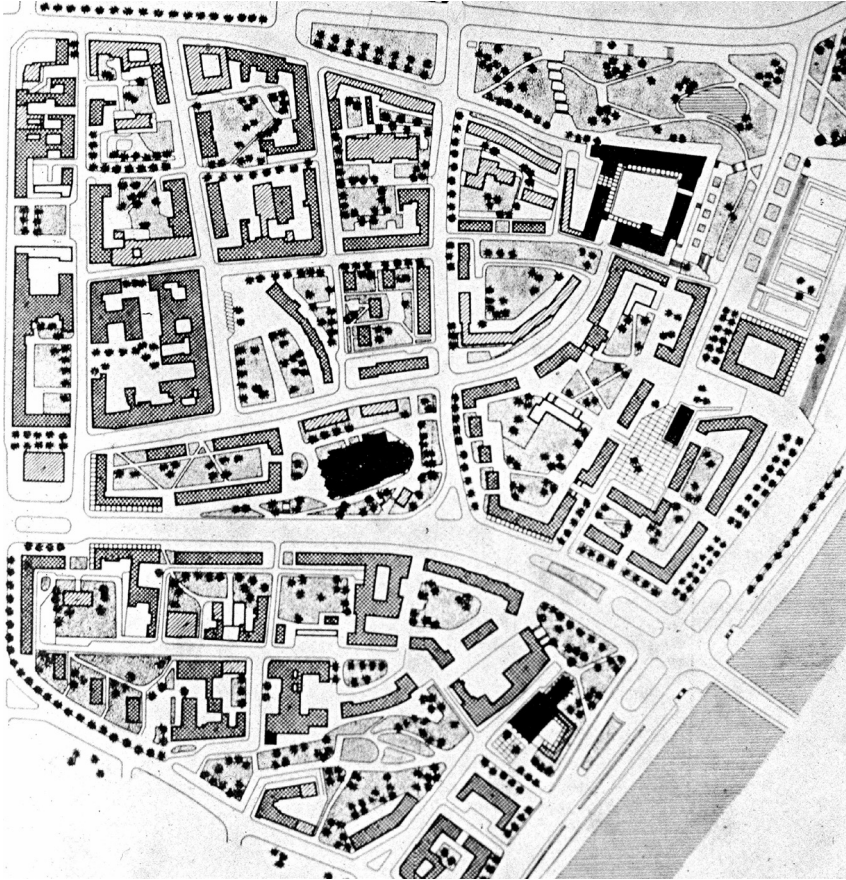
II. 2. Plan Starego Miasta w Szczecinie ze skalą zniszczeń wojennych i powojennych rozbiórek kamienic (czarnym kolorem oznaczono zniszczoną substancję budowlaną) (źródło: H. Orlińska, S. Latour, *Szczecin...*, s. 454)

III. 2. The plan of the Old Town in Szczecin with the scale of war damage and post-war demolition of tenement houses (black color indicates the destroyed parts)

II. 3. Praca konkursowa odbudowy Starego Miasta w Szczecinie z 1953 r., współautor: S. Latour
(źródło: J. Nekanda-Trepka J., *Teatr na zamku...*, s. 26)

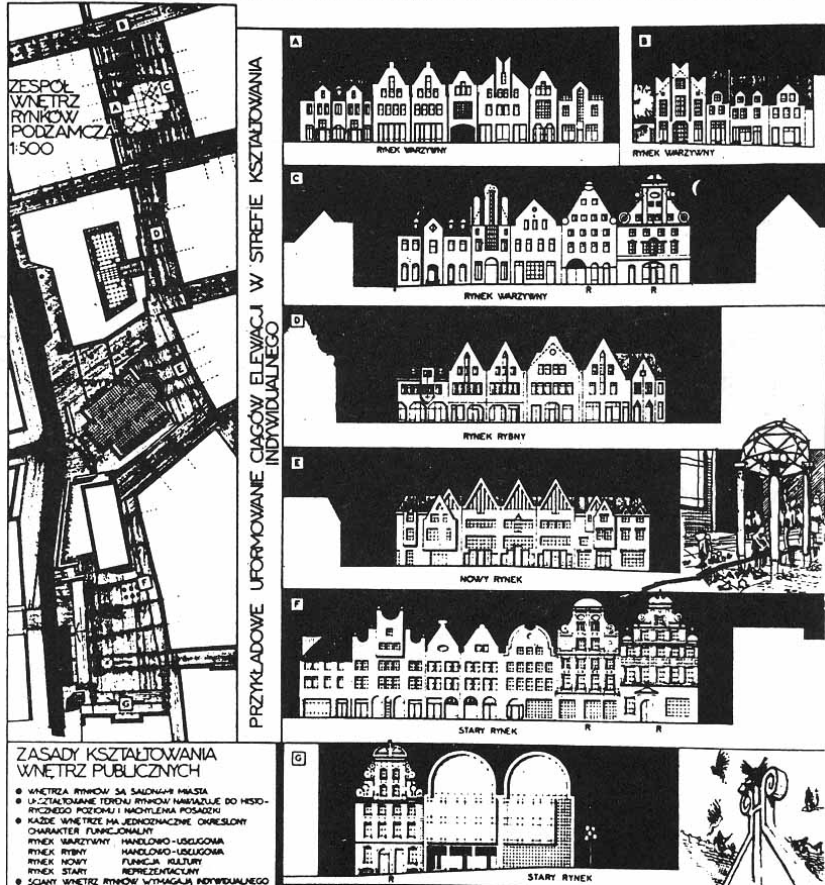
III. 3. Competition entry of the Old Town's reconstruction in Szczecin in 1953, co-authored
by S. Latour

II. 4. Nagrodzona praca konkursowa odbudowy szczecińskiej starówki (zmodyfikowana wersja z 1955 r., przyjęta do realizacji). Zespół autorski: W. Furmańczyk, L. Kotowski, W. Michałowski i W. Jarzynka, współpraca: H. Okrój, R. Wróblewski, R. Karwowska, J. Karwowski, R. Maciejewska, A. Tymczyszyn, Z. Patelski (źródło: kopia w archiwum Katedry Historii i Teorii Architektury ZUT w Szczecinie)

III. 4. Award winning entry of the Old Town's reconstruction in Szczecin (version modified in 1955, adopted for realization). Authors: W. Furmańczyk, L. Kotowski, W. Michałowski and W. Jarzynka, co-operation: H. Okrój, R. Wróblewski, R. Karwowska, J. Karwowski, R. Maciejewska, A. Tymczyszyn, Z. Patelski

KONKURS TUP • NR 73 • SZCZECIN • STARE MIASTO • PODZAMCZE

II. 5. Ogólnopolski Konkurs Towarzystwa Urbanistów Polskich na zabudowę Podzamcza w Szczecinie z 1983 r. Fragment planu zagospodarowania z systemem przenikających się rynków staromiejskich, rozwinięcia pierzei i zasada kształtowania elewacji. Nagroda równorzędna ze wskazaniem do realizacji (autorzy: S. Latour, B. Paszkowska, Z. Paszkowski, M. Płotkowiak, J. Wanag) (źródło: kopia w archiwum Katedry Historii i Teorii Architektury ZUT w Szczecinie)

III. 5. Co-award winning entry chosen for execution in competition organized by TUP (Towarzystwo Urbanistów Polskich – The Polish National Urbanists Association) in 1983. Entry pictured development plan of Old Town in Szczecin with expanding of the frontage and the principle of shaping the elevation. Authors: S. Latour, B. Paszkowska, Z. Paszkowski, M. Płotkowiak, J. Wanag

Il. 6. Panorama odbudowanego Podzamcza w Szczecinie, na pierwszym planie bulwar nadodrzański (fot. P. Fiuk)

III. 6. Panorama of reconstructed Old Town in Szczecin, Oder boulevard in the foreground

Il. 7. Zrekonstruowane po 1989 r. barokowe elewacje kamienic przy Rynku Siennym w Szczecinie (po lewej stronie kwartał XIV: Sienna 7 i 8, projekty: H. Balcerek, T. Balcerzak, R. Fiedczak, R. Frydrycki, J. Lenart; po prawej kwartał XVI, odtworzona fasada „Domu Morionów” – Rynek Sienny 4, projekt: P. Fiuk, E. Goczyńska, rekonstrukcja barokowej fasady – T. Balcerzak (fot. P. Fiuk)

III. 7. Baroque elevations of tenement houses at the Rynek Sienny in Szczecin, reconstructed after 1989 (XIV quarter on the left side: Sienna 7 and 8); authors: H. Balcerek, T. Balcerzak, R. Fiedczak, R. Frydrycki and J. Lenart. Reconstructed facade of the “Morion House” – Rynek Sienna 4 (XVI quarter on the right side), authors: P. Fiuk, E. Goczyńska, baroque facade reconstruction: T. Balcerzak

PRZYPISY

- ¹ A. Böhm, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006, s. 13–69; W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, s. 13–34.
- ² B. Rymaszewski, *Motywacje polityczne i narodowe związane z zabytkami*, [w:] *Badanie i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku*, materiały konferencji naukowej zorganizowanej staraniem Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki na Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku, A. Tomaszewski (red.), Oficyna Wydawnicza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2000, s. 93.
- ³ Po zatwierdzeniu w sierpniu 1956 r. przez Prezydium Rządu Uchwały w sprawie rozwoju Szczecina, nastąpił przełom w gospodarce miasta, [w:] T. Białecki, *Historia Szczecina. Zarys dziejów miasta od czasów najdawniejszych do 1980*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 317, 376.
- ⁴ A. Kadłuczka, *Ochrona zabytków architektury. Tom I. Zarys doktryn i teorii (vademezum)*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej, Wydawnictwo SKZ i IHAIKZ WAPK, Kraków 2000, s. 70.
- ⁵ Od 1946 r. Szkoły Inżynierskiej, przekształconej w 1955 r. w strukturę Politechniki Szczecińskiej, która po połączeniu z Akademią Rolniczą funkcjonuje jako Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny.
- ⁶ Umowny podział etapów: od 1945–1956 r. z priorytetową odbudową stolicy a także realizacją socrealistycznych założeń ideologicznych; od 1956 r. do przełomu lat 70. i 80. XX w. zdominowanych przez realizacje modernistyczne; od przełomu lat 70. i 80. XX w. do 1989 r. – okresu kryzysu powojennej architektury i poszukiwań rozwiązań tradycyjnych wraz z popularyzacją postmodernistycznych koncepcji; po 1989 r. procesu odtwarzania historycznych struktur w wybranych miastach, odnoszących się do programu konserwatorskiego retrowersji, zainicjowanego w drugiej połowie lat 80. ubiegłego stulecia i realizowanego w kolejnych dziesięcioleciach w Elblągu, [w:] B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Lubelskiej, Lublin 2000, s. 146–178.
- ⁷ Do udziału w konkursie zaproszono zespoły z Gdańska, Szczecina i Warszawy (z udziałem m.in. S. Latoura); główną nagrodę przyznano szczecińskim projektantom (W. Furmańczyk, W. Jarzyńska, L. Kotowski, J. Karwowski, H. Okrój, W. Michałowski, R. Wróblewski); Wymienieni dwaj pierwsi autorzy należeli w latach powojennym do wiodących architektów Szczecina (m.in. twórców Systemu Szczecińskiego prefabrykacji, realizowanego na podstawie wybranej pracy w ogólnopolskim konkursie), zasłużonych wykładowców Politechniki Szczecińskiej.

- ⁸ H. Orlińska, S. Latour, *Szczecin*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T. 1, W. Zin (red.), *Miasta historyczne*, W. Kalinowski (red.), Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1986, s. 446.
- ⁹ M. Słomiński, *konsultacja z zakresu archeologii Wilgocki E.G.*, Szczecińskie Podzamcze. Staromiejska dzielnica nadodrzańska i jej odbudowa – kwartały XIV i XVI, Wydawca Spółdzielnia Mieszkaniowa „Podzamcze”, Szczecin 1998, *passim*.
- ¹⁰ Maszynopis pracy dostępny w Bibliotece Głównej Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego, opublikowany z 2008 r. w szczecińskim wydawnictwie Hogben.

BIBLIOGRAFIA

- Architektura współczesna w mieście zabytkowym*, A. Zwierzchowski, R. Eysymontt, T. Rudkowski (red.), wydawnictwo pokonferencyjne, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Stowarzyszenie Architektów Polskich, Wrocław 2003.
- Białecki T., *Historia Szczecina. Zarys dziejów miasta od czasów najdawniejszych do 1980*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Böhm A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.
- Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury. Tom I. Zarys doktryn i teorii (vademecum)*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej, Wydawnictwo SKZ i IHAiKZ WAPK, Kraków 2000.
- Nekanda-Trepka J., *Teatr na zamku, czyli byłem asystentem starszego projektanta mgr inż. architekta Stanisława Latoura*, [w:] *Miasto, historia i współczesność*, materiały pokonferencyjne Międzynarodowej Konferencji Naukowej z okazji Jubileuszu Profesora Stanisława Latoura, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 2001.
- Orlińska H., Latour S., *Szczecin*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T. 1, W. Zin (red.), *Miasta historyczne*, W. Kalinowski (red.), Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1986.
- Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001.
- Paszkowski Z., *Restrukturalizacja miasta historycznego jako metoda jego współczesnego kształtowania na przykładzie Starego Miasta w Szczecinie* (dysertacja doktorska, Politechnika Szczecińska, promotor: S. Latour, recenzenci: W. Cęckiewicz, P. Zaremba, 1987), maszynopis w Bibliotece Głównej ZUT; I wyd. Hogben, Szczecin 2008.
- Rymaszewski B., *Motywacje polityczne i narodowe związane z zabytkami*, [w:] *Badanie i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku*, materiały konferencji naukowej zorganizowa-

nej staraniem Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Generalnego Konserwatora Zabytków i Towarzystwa Opieki na Zabytkami w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku, A. Tomaszewski (red.), Oficyna Wydawnicza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2000.

Słomiński M., konsultacja z zakresu archeologii Wilgocki E.G., *Szczecińskie Podzamcze. Staromiejska dzielnica nadodrzańska i jej odbudowa – kwartały XIV i XVI*, Wydawca Spółdzielnia Mieszkaniowa „Podzamcze”, Szczecin 1998.

Szmygin B., *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Lubelskiej, Lublin 2000.